

Tilburg University

Aapmensen, mensapen, primitieven

Corbey, R.H.A.

Published in:
De Gids

Publication date:
1988

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
Corbey, R. H. A. (1988). Aapmensen, mensapen, primitieven. *De Gids*, 151(7-8), 504-513.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Raymond Corbey

Aapmensen, mensapen, primitieven

In de tweede helft van de vorige eeuw begon men zich te realiseren dat onze vroege voorouders geen mensen waren zoals wij, maar merkwaardige wezens die halverwege ons en het dier stonden: 'aapmensen'. Deze directe implicatie van Darwins evolutieer veroorzaakte verwarring. Ze stuitte op grote emotionele weerstand. Men had de menselijke gestalte immers altijd onveranderlijk geacht, en door God geschapen. Men had het menselijke voortdurend tegenóver het dierlijke gesteld, wijsgerig, theologisch, en in morele zin, en deze twee categorieën opgevat als onveranderlijke essenties, die geen gradaties toelaten. Zo sterk geassocieerd te worden met dieren of, misschien nog erger, apen, was vernederend. Het strookte niet met de menselijke waardigheid, daar men het onderscheid dier-mens van oudsher in verband bracht met fundamenteel geachte tegenstellingen als laag-hoog, slecht-goed, werelds-transcendent, lichaam-geest.

Het beeld dat men zich rond de eeuwwisseling, en in feite tot ver in de twintigste eeuw, van de *missing link*, de aapmens, vormde is opmerkelijk: hij gold als een bruut, ellendig, laagstaand, primitief wezen – als een monster. Dit telkens weer terugkerende stereotype verschilt zeer van hoe men zich een eeuw eerder onze voorouders nog voorstelde, en van hoe men het nu ziet. Mensapen en 'natuurvolkeren' stelde men zich al even negatief voor.

Tegenwoordig hebben we een redelijk goed beeld van de grote lijnen van de biologische en culturele ontwikkeling van de *Hominidae* gedurende de afgelopen drie of vier miljoen jaar, ook al zijn er nog lacunes en onduidelijkheden.

Het is gebaseerd op talloze vondsten van fossiele overblijfselen. Honderd jaar geleden lag dat nog geheel anders. Men beschikte nauwelijks over fossiel materiaal waarop men zich kon baseren. Toen reeds bekende Neanderthaler-fossielen beschouwde men als vrij recente overblijfselen van mensen van het moderne type, maar van een ander ras – niet als vroege voorouders. Na 1859, het jaar waarin Charles Darwin zijn *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Live* deed verschijnen, was de aapmens drie decennia lang een – vrij snel algemeen aanvaarde – hypothese. Dan, in 1891, wordt de *missing link* een feit. De Nederlandse arts en anatoom Eugène Dubois ontdekt op Java, in zeer oude afzettingen, overblijfselen van een wezen dat aan het gepostuleerde beeld – half aap, half mens – beantwoordt. Hij noemt zijn vondst: *Pithecanthropus erectus*, rechtoplopende aapmens. Tegenwoordig spreekt men van *Homo erectus*.¹

We hebben dus te maken met een hypothetische aapmens, en met de *Pithecanthropus erectus*. Ook sprak men wel van de 'oermens'. Dat kon op de aapmens slaan, maar ook op de allervroegste mensen van het moderne type. Niet zelden bleef bij de beschrijving van allerlei vondsten de kwestie van de oorsprong van de oermens – schepping of evolutie – in het midden. Sommige auteurs bleven impliciet uitgaan van schepping. Dan was er nog de Neanderthaler, die aanvankelijk als een recent ander ras, dan lange tijd als een oudere, primitieve, uitgestorven zijtak werd beschouwd. Al deze vroege mensachtigen hadden in meerde-

re of mindere mate negatieve connotaties.

De aap-/oermens heeft een niet onbelangrijke, tot op heden nauwelijks bestudeerde rol gespeeld in het denken. We komen hem tegen bij Karl Marx en Friedrich Engels, bij Sigmund Freud, bij Henri Bergson, bij Arnold Gehlen, in het pragmatisme, bij Pierre Teilhard de Chardin, en bij vele anderen. Ook daarom is het van belang meer te weten over zijn herkomst, over zijn wortels in de negentiende-eeuwse denk- en voorstellingswereld. Hoe konden er toe komen zich de voorouders van de mens als monsters voor te stellen?

1. Van 'scala naturae' naar evolutie

'Vassal du Ciel, roi de la Terre': zo bepaalde Jean Louis Leclerc, Comte de Buffon, na Carolus Linnaeus misschien wel de grootste natuuronderzoeker van de achttiende eeuw, in zijn *Histoire naturelle* (1764) de plaats van de mens in de werkelijkheid.² Daarmee stond hij in een eeuwenoude traditie, die haar invloed nog lang na beider dood zou doen gevoelen. De menselijke gestalte was onveranderlijk. God schiep haar, zoals de overige schepselen, naar haar – en Zijn – archetypische idee en, anders dan de overige schepselen, naar Zijn gelijkenis. Aan de mens komt daarom de centrale plaats in de natuur toe. Hoeveel nadruk Linnaeus en Buffon ook legden op de grote zoölogische verwantschap tussen mens en mensaap, toch gaapt er volgens hen een kloof tussen beide. Wij bezitten in ons innerlijk iets, aldus Linnaeus in zijn *Fauna Suecica* (1761), wat de ogen niet kunnen zien, namelijk de rede, waardoor we ver boven het dier staan.³ Wat zichtbare anatomische structuur betreft daarentegen acht hij mens en aap, mens en dier nauw verwant.

Hoe interpreteerde men in de achttiende eeuw de natuur? Arthur Lovejoy wijdde er een inmiddels klassieke monografie⁴ aan: als een enorme, continue reeks van onveranderlijke wezens, hiërarchisch geordend van het allerlaagste tot de Allerhoogste: de *scala naturae*. Engelse auteurs spraken, met een beeldspraak

ontleend aan klassieke denkers, graag van de *Great Chain of Being*. Uit deze zeventiende- en achttiende-eeuwse standaardinterpretatie van de natuur stamt de term *missing link*. Edward Tyson zag in 1699 in de chimpansee de ontbrekende schakel tussen de mens en de lagere aap, in een studie met de fraaie titel *Orang-Outang sive Homo Sylvestris, or, the Anatomy of a Pygmy Compared with that of a Monkey, an Ape and a Man*. De verschillende mensapen werden toen nog niet duidelijk onderscheiden, en collectief aangeduid met de term 'orang-oetan'.

Dit traditionele wereldbeeld brokkelt echter langzaam maar zeker af. De god van de Verlichtingsdenkers is niet meer die van de Scholastiek. Hij is slechts de maker van het uurwerk, dat zelfstandig functioneert, en zijn steun, de *creatio continua* van de middeleeuwse theologie, niet meer behoeft. Nu staat, bijvoorbeeld bij Buffon, de Natuur centraal. Tegelijk is het besef van de hoge ouderdom van de aarde groeiende. Rond 1800 begint langzaam het besef door te dringen dat de landschappen van de aarde geleidelijk zijn ontstaan. Ze zijn aan graduele verandering onderhevig, veeleer dan abrupt hun huidige structuur te hebben verkregen, door een Zondvloed of door meerdere catastrofes. De statische, hiërarchische *scala naturae* krijgt een steeds grotere tijdsdimensie. Lagere organismen ontstaan eerder, hogere later, denkt men nu veelal. Maar men beschouwt deze organismen doorgaans nog steeds als onveranderlijk.

In de negentiende eeuw resulteren deze en andere ontwikkelingen in een theorie die de traditionele interpretatie van de natuur ingrijpend ondergraaft. Lamarck speelt in zijn *Philosophie zoologique* (1809) reeds voorzichtig met de gedachte dat de mens zich uit een aap zou kunnen hebben ontwikkeld. En dan breekt Charles Darwin in 1859 definitief met het idee dat de soorten onveranderlijk zijn – vóór zijn reis met de *Beagle* was ook hijzelf daarvan nog stellig overtuigd. Alle organismen, stelt hij nu, zijn aan toevallige variaties onderhevig. In de strijd om het voort-bestaan worden de best

aangepasten voortdurend uitgeselecteerd. Daardoor kunnen op de langere duur nieuwe soorten ontstaan. Niet een Schepper, maar het toeval bestiert de natuur.

Darwin maakte geen uitzondering voor de mens, noch qua lichaam, noch qua geest, evenmin als invloedrijke pleitbezorgers van zijn theorie als Thomas Huxley of, in Duitsland, Ernst Haeckel dat deden. De menselijke natuur, inclusief de menselijke geest, gold nu als geworden, en wel uit dierlijke, preciezer: aapachtige, voorouders. Daarmee was tegelijk het probleem gesteld hoe men zich de overgang moest voorstellen. Wat voor een wezen was de tussenvorm, de schakel tussen dier en mens, de *missing link*?

2. De aapmens

Jacques Boucher de Perthes is de ontdekker van het Acheuleen, een paleolithische culturele traditie. Bij hem, en bij vele anderen, vinden we in de jaren veertig en vijftig van de vorige eeuw nog het boven geschetste traditionele mensbeeld: de 'antediluviale' (van vóór de Zondvloed daterende) mens die de in Noordfranse rivierafzettingen gevonden vuistbijlen vervaardigde, verzekert hij ons in zijn *Antiquités celtiques et antédiluviennes*, werd door God geschapen, en nam als geestelijk wezen de hoogste plaats in de schepping in – ook al zag hij er misschien anders uit dan wij. In tegenstelling tot de dieren kende hij werktuigen, wapens en vuur.⁵

Dan verandert het beeld. Kenmerkend voor de nieuwe interpretatie zijn de opvattingen van Gabriel de Mortillet, een van de eerste hoogleraren in de prehistorische archeologie in Frankrijk. De aapmens, schrijft hij in 1883 in *Le Préhistorique – antiquité de l'homme*, was 'colère, violent et bataillard': opvliegend, gewelddadig, een vechtersbaas. Hij kon niet spreken, liep er naakt bij. Hij was nog geen echte mens, aldus De Mortillet, maar diens voorloper in de *échelle des êtres*, een halve aap, een nog dierlijk wezen dat pas aan het begin stond van de Vooruitgang die de mensheid zou doormaken.⁶

Friedrich Albert Lange schetst enkele jaren eerder in zijn *Geschiede des Materialismus* het beeld van prehistorische wezens die elkaar met knotsen de schedel opensplijten om daaruit de rauwe hersenen op te slurpen.⁷ De prominente fysioloog Carl Vogt interpreteerde in zijn *Vorlesungen über den Menschen* (1864) microcefalie als een atavisme, als iets wat oorspronkelijk typisch was voor al onze voorouders⁸: microcefalie is een afwijking waarbij te kleine hersenen en een te kleine schedel samengaan met een sterk gestuurde geestelijke ontwikkeling. Analooeg zag Cesare Lombroso gedrag en uiterlijk van *L'uomo delinquente* (1876) als een overblijfsel uit prehistorische tijden, toen we nog gewelddadige apen dan wel wilden waren. Ook het verschijnsel prostitutie interpreteerde hij, samen met zijn schoonzoon Guillaume Ferrero, als een atavisme, in *La donna delinquente* (1893). Evenals de misdadiger zou ook de prostituée, niet alleen wat haar gedrag maar ook wat allerlei fysieke kenmerken betreft, archaische trekken vertonen.⁹

Dit negatieve stereotype komt voor tot ver in de twintigste eeuw. Zo beschouwt Marcellin Boule in zijn invloedrijke, vaak herdrukte standaardwerk *Les hommes fossiles* (1921) onze voorouders als ziellose *préhominiens*, voorlopers van de abstract denkende, bezielde *Homo sapiens*. Hun werktuigen waren al even inferieur als hun psychisch functioneren. Met betrekking tot de Neanderthaler, die hij als een uitgestorven zijtak ziet, merkt hij op dat diens brute, primitieve uiterlijk goed overeenstemde met zijn laag ontwikkelde geestelijke vermogens. Esthetische of morele overwegingen ontbraken hier nog, meent hij. Vegetatieve en dierlijke functies overheersten de cerebrale functies.¹⁰

Veel illustraties in zowel wetenschappelijke als voor een breder publiek bestemde publicaties sinds ongeveer 1870 tonen hetzelfde beeld, evenals modellen in musea. Brute, dom ogende wezens staren lethargisch voor zich uit of gaan elkaar, of roofdieren, met knotsen te lijf. Fraaie voorbeelden hiervan vormen de illustraties in het werk van Ernst Haeckel. Veel-

zeggend is ook het plumpe stenen beeld van een Neanderthaler voor het prehistorisch museum te Les Eyzies in Frankrijk, daterend uit de jaren twintig.

Hoe primitief men zich prehistorische *Hominidae* voorstelde blijkt tenslotte ook uit het feit dat men vaak niet goed raad wist met bij de fossielen gevonden stenen werktuigen. Men vond deze te menselijk voor een halve aap, en probeerde ze aan een hypothetisch meer geavanceerd type toe te schrijven dat de aapmens tot zijn slachtoffer zou hebben gemaakt. Dit geldt o.a. voor *Homo erectus*-vondsten in China en voor *Australopithecus*-vondsten in Afrika. Werktuigvervaardiging associeerde men, evenals taal en zelfbewustzijn, met volwaardige menselijkheid. Deze is, zo meende men, òf wel òf niet aanwezig, en sluit een geleidelijke overgang of tussenvormen uit. Ook aarzelde men vaak het volledig rechtoplopen toe te schrijven aan wat men in een vrij letterlijke zin als een halve aap beschouwde. Kortom, tot ver in de twintigste eeuw geldt de *missing link* als een primitief, ellendig, bruut, bestiaal, barbaars wezen, een monster.

3. Strijd om het voortbestaan

Hoe kon dit negatieve stereotype van vroege mensachtigen ontstaan? Waarmee hangt het samen?

Darwin interpreteert de levende natuur als een *struggle for life*. Er worden veel meer individuen geboren dan in de geslachtsrijpe populatie een plaats kunnen vinden, daar de omvang van het voedselaanbod beperkt is. Door toevallige variaties minder goed aangepaste individuen moeten het leven laten. Vaak koesterde men een erg letterlijke en plastische opvatting van deze strijd om het voortbestaan. De sterkste en agressiefste individuen zouden de beste kansen hebben te overleven en zich voort te planten. Pas omstreeks 1940 maakten ontwikkelingen in de populatie-genetica een meer genuanceerd beeld van evolutionaire verandering mogelijk. Dit conflictmodel van de levende natuur verdrong in de loop van de negen-

tiende eeuw het traditionele harmoniemodel. Daar stond de natuur nog te boek als een hiërarchie van onveranderlijke schepselen, waarin alles harmonieus op elkaar en vooral op de mens afgestemd is.

De tweede helft van de negentiende eeuw staat in het teken van nationalisme en van imperialistische expansie. Het kapitalisme zet door, verbonden met liberalisme. In het sociale en politieke denken van deze periode is *survival of the fittest* een telkens terugkerend motief. Wedijver tussen ondernemers, tussen klassen, tussen rassen, volken, naties, als motor van economische en historische vooruitgang – dat was een vertrouwde gedachte voor de intellectuele, politiek bewuste burgers die zich bezighielden met de prehistorie van de mensheid.

Het nieuwe conflictmodel van natuur en samenleving bepaalde ook de interpretatie van aapmens en oermens. Op afbeeldingen uit deze periode zien we onze voorouders telkens weer, van knotsen voorzien, in gevecht met hollenberen en grote roofdieren, of met elkaar. In de archeologische literatuur wordt de paleolithische vuistbijl veeleer als wapen dan als werktuig gepresenteerd.

Ook de mensaap, waaraan men de prehistorische aapmens nauw verwant acht, geldt in deze periode als een woest, bloeddorstig monster. Dit blijkt onder meer uit de bewoordingen die Thomas Savage in 1847 kiest in de eerste wetenschappelijke publikatie over de gorilla,¹¹ of uit die van Paul du Chaillu, die in 1855 in opdracht van de *Philadelphia Academy of Natural Sciences* voor vier jaar naar Afrika vertrok, op zoek naar gorilla's.¹² Ook in geschriften van welgestelde victoriaanse jagers komt dit beeld naar voren. Bij hen hangt het wellicht ook samen met het feit dat aan wild met zulke eigenschappen de meeste eer te behalen viel. In de achttiende eeuw daarentegen werden mensapen nog afgebeeld als vreedzame, goedmoedige, een ietwat onnozele indruk makende wezens, geheel conform het toenmalige harmoniemodel. Hetzelfde geldt voor half fictieve mensachtige wezens als Linnaeus' *Homo ferus*

*sive troglodytes*¹³ – de ontbrekende schakel van een tijd die een overwegend synchroon perspectief op de natuur had, een tijd waarin men deed aan systematiek, niet aan phylogenie.

Het conflictmodel kende in de jaren zestig en zeventig van deze eeuw een heropleving. Auteurs als Konrad Lorenz, Desmond Morris, Robert Ardrey, Lionel Tiger en Robin Fox, Irenaeus Eibl-Eibesfeld of Edward Wilson hechten veel belang aan een genetisch bepaalde neiging tot agressief en territoriaal gedrag. Bij een aantal archeologen en paleo-anthropologen daarentegen doet de afgelopen tien jaar opnieuw een harmoniemodel opgang. De vroege mensachtigen op afbeeldingen in recente, voor een breder publiek geschreven boeken als die van Richard Leakey leiden een rustig verzamelend, aasetend, jagend bestaan.¹⁴ Het accent ligt hier op samenwerking en voedseldeling veel meer dan op concurrentie en conflict. Deze visie heeft behalve met wetenschappelijke overwegingen ongetwijfeld iets te maken met Leakey's politieke idealen met betrekking tot Afrika, en roept verder associaties op met een eeuwenoude traditie van paradijs-voorstellingen in het Europese denken, het primitivisme.

4. Vooruitgang

Het negatieve beeld van de *missing link*, met name zijn vermeende gewelddadigheid, blijkt dus verband te houden met de interpretatie van de evolutie als een strijd om het voortbestaan. Maar er zijn meer factoren in het spel.

In de negentiende eeuw zag men de geschiedenis van de mensheid algemeen als een onomkeerbare ontwikkeling van laag naar hoog, in allerlei opzichten: intellectueel, moreel, technologisch. Dit vooruitgangsgeloof werd aangewakkerd door ontwikkelingen in de techniek, door de snelle industrialisering en door de bloei van de natuurwetenschappen. Het was verbonden met politieke idealen van de liberale burgerij, en kwam op vele vlakken tot uiting.

In de Victoriaanse culturele antropologie

postuleerde men een lineaire hiërarchie van ontwikkelingsstadia, die alle samenlevingen noodzakelijkerwijs zouden doorlopen. Het intrinsieke doel van deze ontwikkeling was de moderne westerse beschaving. Schriftloze volkeren, zoals bijvoorbeeld de Zuidafrikaanse Hottentotten, stonden pas aan het begin van een lange weg. Men beschouwde hen als 'contemporary ancestors'.

In de biologie treffen we nog lang na Darwin teleologische interpretaties van het evolutieproces aan. Men dacht in termen van orthogenese, parallele ontwikkeling, gepredetermineerde doeleinden. In het Westeuropese, blanke ras zag men telkens weer het eindstadium en de natuurlijke afsluiting van deze evolutie.¹⁵ Een antropoloog duidde in 1924 Afrika en Azië aan als 'the laboratory in which, for untold ages, Nature was making her great experiments to achieve the transmutation of the base substance of some brutal Ape into the divine form of Man'.¹⁶ Vergelijkbare – teleologische, antropocentrische – opvattingen vinden we in het werk van andere onderzoekers uit die jaren, onder anderen E. A. Hooton, H. Klaatsch en – genoemd – M. Boule.

Deze ontwikkelingsmodellen zijn in feite nog steeds verschijningsvormen van de traditionele interpretatie van de natuur als een hiërarchie van vaste typen. Maar nu is er een grote nadruk op de tijdsdimensie komen te liggen. Dacht men eerder dat alle typen tegelijk voorkomen, en wel van meet af aan, sinds de schepping, nu is men er van overtuigd dat ze elkaar opvolgen, in de zin van een ontwikkeling van laag naar hoog.

In deze context kreeg de term 'primitief', letterlijk 'wat aan het begin staat, van het begin dateert', een negatieve betekenis. De idealisering van de 'nobele wilde', wiens bestaan nog zuiver en natuurlijk is, onbedorven door de beschaving, vierde in de achttiende eeuw hoogtij. In het positivistisch klimaat van de tweede helft van de negentiende eeuw daarentegen kreeg deze idealisering weinig kans meer. Schriftloze culturen stonden pas aan het begin van de Vooruitgang. Deze levende fos-

sielen waren inferieur, laagstaand, achterlijk – intellectueel, moreel en technologisch minderwaardig. Het was zaak deze *contemporary ancestors* te civiliseren door pacificatie, missionering en westers bestuur.

Analoog zijn ook de negentiende-eeuwse rassentheorieën nog steeds bepaald door het idee van een *scala naturae*. De verschillende rassen stonden te boek als onveranderlijke typen. Ze werden geordend op een schaal, van laag naar hoog. Het Westeuropese Kaukasische ras werd als het hoogst in de hiërarchie beschouwd. In de 'lagere' rassen zag men tussenschakels tussen dit Kaukasische ras en de – nog lagere – mensapen. Ernst Haeckel beschouwde wolharige rassen als aapachtiger dan sluikeharige. De craniometrie toonde naar men meende de intellectuele minderwaardigheid aan van lagere rassen met hun afwijkende, aapachtige schedels.

Onze prehistorische voorouder was dus een laagstaand, miserabel, onbeschaafd wezen omdat hij pas aan het begin van de Vooruitgang stond, op de laagste trede van de ladder die de mensheid onvermijdelijk zou beklimmen. Hij deelde deze positie met schriftloze volkeren, met andere rassen, met de mensapen.

Daarbij werd de aapmens evenals deze andere categorieën als een onveranderlijk type opgevat. Men had het altijd over 'de' ontbrekende schakel, 'de' aapmens, niet over een zeer geleidelijk proces van verandering. Men zag – en ziet vaak nog steeds – menselijkheid, en daarmee geassocieerde kenmerken als zelfbewustzijn, taal, cultuur of werktuigvervaardiging, als alles-of-niets aangelegenheden, als vaste, onveranderlijke gegevens.¹⁷ Men dacht, vaak nogal impliciet, ook in de biologische morfologie, tot lang na Darwin over mens en dier in termen van (arche)typen en essenties, niet in termen van geleidelijke verandering.

5. De anderen

We hebben nu twee determinanten van het negatieve beeld van de aapmens gezien: het con-

flictmodel van de natuur, en het geloof in vooruitgang. Ten derde is er een factor in het spel die niet geheel los staat van het vooruitgangsgeloof, maar algemener van aard is.

Etnografisch en historisch blijkt dat men mensen universeel in twee categorieën indeelt: de eigen groep en de anderen, wij en zij. Daarbij heeft de eerste categorie altijd positieve, de tweede doorgaans negatieve connotaties. Het gedrag van de eigen groep geldt als normaal, correct, beschaafd, goed, dat van de anderen als abnormaal, onkies, onbeschaafd, verwerpelijk.

Vanuit de emotioneel en motivationeel sterk geladen waarden, normen en idealen van de eigen groep zet men zich af tegen de anderen die deze waarden niet onderschrijven. Zo onderscheiden zich tribale groepen van aangrenzende groepen, hogere van lagere standen, of gelovigen van ongelovigen. Zo onderscheidde zich in de negentiende eeuw de geciviliseerde westerse wereld van de 'ongeciviliseerde' schriftloze culturen, toen aangeduid als 'natuurvolkeren', 'wilden' of 'primitieven'. Zo onderscheidden zich heren van slaven, of de bewoners van het Romeinse Rijk van aangrenzende 'barbaarse' volken. Een Engelse antropoloog stelt in een studie over rassen uit 1921 dat aan de Ierse westkust steeds 'ferocious gorilla-like living specimens of Paleolithic man' voorkomen, wier 'wild and savage aspect ... low forehead and ... supraorbital ridges are certainly Neanderthal characters'.¹⁸

Deze etnocentrische indelingen in 'wij' en 'zij' hebben een opmerkelijk aspect dat voor ons van belang is. Men vergelijkt gedrag dat van de eigen codes afwijkt graag met het gedrag van dieren: 'hij ging als een beest tekeer'; 'je gedraagt je als een varken!' Ook in beledigingen treden dierlijke categorieën op: 'son of a bitch!'

Dieren kennen geen gene met betrekking tot lichamelijke verrichtingen. Ze paren en ontlasten zich zomaar in het openbaar. Ze zijn gulzig, en verbergen hun genitalia niet. Sommige dieren likken er zelfs aan. Het dier doet in feite precies het tegendeel van wat algemeen

als beschaafd geldt, namelijk beheersing en subtiele regulering van – als dierlijk beschouwde – impulsen en lichamelijke verrichtingen, met betrekking tot onder andere voeding, seksualiteit en kleding. Het dier is daarom een voor de hand liggend en inderdaad zeer algemeen gehanteerd symbool voor wat geldt als verwerpelijk, onbeschaafd, onrein.¹⁹ Daarom was de veronderstelling dat wij van dieren afstammen zo schokkend. Ze deed tekort aan de menselijke waardigheid, evenals trouwens de gedachte dat het blinde toeval, en niet de wil van de Schepper, bepalend was voor de wording van de mens.

In het vroeg-moderne Engeland beschouwden de hogere klassen de lagere als dierlijk en onbeschaafd.²⁰ Verfijning, polijsting, stileren van als dierlijk beschouwde lichamelijke verrichtingen werd aangegrepen om zich te onderscheiden van anderen. Dezen golden als minder beschaafd, minder menselijk. Ze stonden dicht bij het dier. Zo bracht men zijn superioriteit, macht en prestige tot uitdrukking. Het gedrag van zwarte Afrikanen, voorts, werd in reisverhalen, brieven en dergelijke eeuwenlang afgeschilderd als dierlijk.²¹ Er bestaat een prentbriefkaart uit Frans koloniaal Noord-Afrika van omstreeks 1915 waarop een negerin met onbedekte boezem op handen en voeten afgebeeld is, poserend in een studio. 'A quatre pattes' luidt het veelzeggende onderschrift.²²

Terug nu naar de aapmens. Deze kleepte zich niet zoals wij, maar was naakt of liep in een dierehuid. Hij kookte of bereidde zijn voedsel niet, maar at het rauw, waarbij hij voor mensenvlees geen uitzondering maakte. Het bloederige slachten, in het negentiende-eeuwse Europa goddeels achter de coulissen uitgevoerd door gespecialiseerde beroepsgroepen, was voor hem een vanzelfsprekendheid. Hij kon niet spreken – Haeckel duidde de *Pithecanthropus* ook wel aan als *Alalus* – of brabbelde maar wat. Hij woonde niet in een huis, maar in holen. Hij was ellendig en miserabel, want hij miste de geneugten van de moderne beschaving. Hij was bruut, agressief: hij han-

teerde knotsen en vuistbijlen als wapens. Geweldpleging, in de negentiende eeuw gemonopoliseerd door de staat en in brede kringen beschouwd als verwerpelijk, maakte deel uit van zijn dagelijks leven. En op seksueel gebied kenmerkte de 'oerhorde' zich volgens prominente etnologen als J. F. McLennan, J. Lubbock en L. H. Morgan door promiscuïteit.

De aapmens was, kortom, een onbeschaafd, dierlijk wezen. De motieven die algemeen optreden bij de beeldvorming van anderen – negatieve waardering, dierlijke categorieën, toeschrijving van aan de eigen groep tegengestelde kenmerken – komen hier exact en uitermate pregnant terug. Maar de aapmens was dan ook een Ander die in de meest letterlijke zin nog half dier was.

6. Cognitieve ambiguïteit

Dit laatste gegeven, dat de aapmens per definitie (pas) half mens en (nog) half dier was, is erg belangrijk. Etnografisch gezien is het heel opvallend dat zaken of situaties die geladen en met taboes omgeven zijn, die als onrein beschouwd worden, precies die zaken en situaties zijn welke moeilijk geclassificeerd kunnen worden, omdat ze tussen twee categorieën in liggen of tot beide tegelijk behoren. Enkele voorbeelden.

Personen die een *rite de passage* ondergaan, een overgangsritueel dat een verandering van sociale status markeert, worden in alle culturen met zeer strikte gedragsregels en taboes omgeven. In deze fase van hun leven behoren deze personen niet meer tot de ene, en nog niet tot de andere sociale categorie. Ze zijn noch het een, noch het ander, of beide tegelijk. Ze bevinden zich op een drempel, zijn 'limi-neel'.²³

Met betrekking tot afgeknippte haren of nagels, of menstruatiebloed, geldt hetzelfde. Behoren deze zaken tot het lichaam, of tot de omgeving? Ze vallen tussen twee categorieën in, ze zijn *betwixt and between*, ambigue. Daardoor krijgen ze een zekere geladenheid, ze zijn onrein, en met taboes omgeven.²⁴

Opvallend is ook de prominente rol van de hond in beledigingen, in rituelen en in mythen. 'Hond' of 'teef' is in veel culturen een veel grotere belediging dan een vergelijking met welk ander dier ook. In mythische voorstellingen en in rituelen figureert de hond vaak in overgangssituaties. De driehoofdige hellehond Cerberus bewaakt in de Griekse mythologie de toegang tot de onderwereld. In de marge van de bekende wereld situeerde men eeuwenlang *kunokefaloi*, hondskoppigen. Onder de dieren neemt de hond een bijzondere plaats in: hij is bij uitstek de kameraad, huisgenoot en helper van de mens. Maar tevens gedraagt hij zich zeer dierlijk, onbeschaamd en onbeschaafd. Zijn positie ten aanzien van de tegengestelde, exclusieve categorieën dier en mens is ambigu, waardoor hij een grote geladenheid krijgt.²⁵

Wat de aapmens betreft nu: andere volken of rassen beschouwde men vaak als dichter bij de dieren staand, als minder menselijk, maar de aapmens is in zeer letterlijke en uitgesproken zin limineel, *betwixt and between*. Hij bevindt zich in het overgangsgebied tussen natuur en cultuur. Hij is niet helemaal dier meer, maar ook nog niet geheel mens, niet helemaal wild meer, maar ook nog niet geheel beschaafd. Hij valt tussen deze twee centrale categorieën in, of behoort tot beide tegelijk. Zijn positie is volstrekt ambigu. Dit temeer daar men mens en dier – essentialistisch – beschouwde als twee exclusief tegenstelde onveranderlijke gegevens, die elkaar mede definiëren – de mens is ... geen dier – en geen gradaties toelaten. Evenals personen in een overgangsfase, het lichaamsvuil of de hond krijgt de aapmens daarom een grote lading – doorgaans een negatieve, in sommige gevallen een positieve.

Bovendien is de zo sterk op de mens gelijkende aap als zodanig reeds een ambigu gegeven. Toen Darwins evolutieer bekend werd lag niets méér voor de hand dan een aantal kostelijke karikaturen, waarin hij afgebeeld wordt met het lichaam van een aap. In vele culturen heeft de aap connotaties als lelijk,

boosaardig, ondeugend, lachwekkend. Dit blijkt uit talloze uitdrukkingen en zegswijzen. Ook wordt telkens weer melding gemaakt van zijn schaamteloosheid en zijn grote seksuele potentie. Deze connotaties straalden ongetwijfeld op de aapmens af.

Vanwaar dan het zoveel positievere beeld van zowel mensaap als – 'nobeles' – wilde in de Verlichting? De beeldvorming van de ander is haast nooit onverdeeld negatief, maar veeleer ambivalent, hoewel het moment van geringschatting meestal overweegt. De wilde wordt bijvoorbeeld veracht om zijn promiscuïteit, maar tegelijk bewonderd om zijn potentie; nu eens ziet men zijn onnozelheid als achterlijkheid, dan weer als onschuld. In de Verlichting slaat de balans duidelijk door naar de positieve kant. De figuur van de nobele wilde treedt daar op bij burgerlijke cultuurcritici als de nog niet door de beschaving gecorrumpeerde, natuurlijke mens. In de negentiende eeuw met haar conflictmodel krijgt het negatieve moment meer gewicht.

Deze ambivalentie is zeer kenmerkend voor de figuur van de mensaap in literaire en filmische fictie. Deze is sterk en kwetsbaar, wreed en vriendelijk, afstotelijk en fascinerend tegelijk, van Jonathan Swifts *Gulliver's Travels* (1726) tot M. C. Coopers fraaie film *King Kong* (1933). Soms treedt de boosaardigheid van de aap op de voorgrond, zoals in E. A. Poe's novelle *Murders in the Rue Morgue* (1841), dan weer zijn positieve kant, zoals in de vervolgfilm *The Son of Kong* (1933). In Edgar Rice Burroughs boek *Tarzan of the Apes* (1914) zijn sommige apen goed, andere slecht.

Een met mensaap en aapmens in vele opzichten vergelijkbaar personage uit de Europese overlevering is de *homo ferus*, de wildeman: een behaard wezen van grote fysieke kracht en seksuele potentie, dat diep in de wouden een geïsoleerd bestaan zou leiden. Deze wildeman stond samen met de oorspronkelijke bewoners van de Nieuwe Wereld model voor het monster Caliban in Shakespeare's *The Tempest* (1611). Hij kent nazaten in Linnaeus' *Homo ferus* en in de Verschrikkelijke Sneeuwman.

7. Besluit: de evolutieleer als oorsprongsmythe

We zijn verschillende determinanten van het negatieve beeld van de *missing link* op het spoor gekomen: het conflictmodel van de natuur; het idee van vooruitgang; de beeldvorming van 'anderen' en de rol van dierlijke categorieën daarbij; de liminaliteit van de aapmens.

Dit lijken de belangrijkste factoren. Geheel uitputtend is het verschijnsel hiermee waarschijnlijk niet geanalyseerd. Wat ook een rol speelde was of een bepaald type in een paleoantropologische theorie als een rechtstreekse voorouder werd beschouwd. Als dat het geval was werd de gelijkenis met de huidige mens benadrukt. Als dat niet het geval was werd het type in kwestie als primitief en dierlijk voorgesteld. De brute Neanderthaler in H.G. Wells novelle *The Grisly Folk* (1921) bijvoorbeeld werd gedurende het interbellum vrij algemeen op een zijtak geplaatst, onder andere door Marcellin Boule en Arthur Keith. Wanneer men hem omstreeks 1950 veeleer als een ras of subspecies van *Homo sapiens* dan als een aparte soort gaat zien wordt hij plotseling veel menselijker afgebeeld.

Het bredere kader van de negentiende-eeuwse beeldvorming van de aapmens was een nieuwe interpretatie van de natuur, de evolutieleer. De traditionele opvatting van wording en structuur van de werkelijkheid en de plaats van de mens – en het dier – daarin, bepaald door het joods-christelijk wereldbeeld en de traditionele metafysiek, geraakte steeds meer in diskrediet. De evolutieleer was niet alleen een koel, objectief, ontmythologiserend wetenschappelijk onderzoeksprogramma. Van meet af aan functioneerde zij immers tegelijk, op haar beurt, als een nieuwe, emotioneel geladen *mythe d'origine*, als een oorsprongsmythe die beantwoordde aan een diepe menselijke behoefte aan verklaring, begrip, situering, oriëntatie, zin.

Paleoantropologische theorieën hebben eenzelfde, verhalende structuur als mythen: onze voorouders kwamen uit de bomen om de

savanne te veroveren; ze ontworstelden zich aan het dierenrijk door rechttop te gaan lopen en werktuigen te maken; hun hersenen werden steeds groter; ze ontdekten het gebruik van vuur, enz.²⁶ Het is alsof we een Australische Aboriginal de verrichtingen van mythische *dreamings* in de oertijd, de *dreamtime*, horen vertellen.

Ernst Haeckels *Die Welträtsel* (1899) is een krachtig pleidooi voor het evolutionaire wereldbeeld. Hij stelt een natuurlijke in de plaats van de bovennatuurlijke herkomst van de mens, diens *animalitas* in de plaats van de *humanitas* van de antropocentrische Europese traditie. Van dit werk werden binnen enkele jaren enkele honderdduizenden exemplaren verkocht. Dit voor die tijd astronomische aantal laat zien hoe groot de wereldbeschouwelijke betekenis van de evolutieleer was. In deze nieuwe oorsprongsmythe speelde de monsterlijke aapmens een belangrijke rol.

Voor hun commentaar dank ik Bert Theunissen, Biohist. Inst., RU Utrecht; John de Vos, Rijksmus. v. Nat. Historie, Leiden; Léon Buskens, NORZOAC, RU Leiden; Wil Roebroeks, Inst. v. Prehist., RU Leiden; Ton Lemaire en Jan Sleutels, Filos. Inst., KU Nijmegen.

NOTEN

1. Zie B. Theunissen, *Eugène Dubois en de aapmens van Java*, diss., Utrecht 1985. De term *Pithecanthropus* komt eerder al voor bij Ernst Haeckel, *Natürliche Schöpfungsgeschichte*, Berlijn 1868, als benaming van de *missing link*.
2. *Oeuvres philosophiques de Buffon*, ed. J. Piveteau, Parijs 1954, p. 33.
3. C. Linnaeus, *Fauna suecica*, 2de ed., Stockholm 1761, inleiding.
4. A. Lovejoy, *The Great Chain of Being*, Cambridge Mass. 1964².
5. J. Boucher de Perthes, *Antiquités celtiques et antédiluviennes*, deel 2, Parijs 1857, p. 90.
6. G. de Mortillet, *Le Préhistorique – antiquité de l'homme*, Parijs 1883, p. 248 e.v.
7. F.A. Lange, *Geschichte des Materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart* (1866), Reclam-editie, deel 2, p. 416.
8. C. Vogt, *Vorlesungen über den Menschen, seine Stellung in der Schöpfung und in der Geschichte der Erde*, 2dln., Giessen 1863.
9. C. Lombroso, *L'uomo delinquente in rapporto alla antropologia, alla giurisprudenza ed alle discipline carcerarie*, Milaan

- 1876; C. Lombroso en G. Ferrero, *La donna delinquente - la prostituta e la donna normale*, Turijn 1893.
10. M. Boule, *Les hommes fossiles - Eléments de paléontologie humaine*, Parijs 1946³, p. 156, 262.
11. Th. Savage, 'Notice of the External Characters and Habits of Troglodytes Gorilla, a New Species of Orang from the Gaboon River', *Boston Journal of Natural History* 5 (1847), p. 417-42.
12. P. du Chaillu, *Explorations and Adventures in Equatorial Africa*, New York 1861. Ook de afbeeldingen van gorilla's in dit werk zijn veelzeggend.
13. De 'wilde of grotten-bewonende mens'; C. Linnaeus, *Systema naturae*, 10de editie (1758), Londen: British Museum of Natural History, 1956, p. 24.
14. Zie bijvoorbeeld R. Leakey, *The Making of Mankind*, Londen 1981. Het samenwerkingsmodel speelt ook een belangrijke rol in de interpretaties van de onlangs overleden archeoloog Glynn Isaac.
15. Zie J. Bowler, *The Eclipse of Darwinism: Anti-Darwinian Evolution Theories in the Decades around 1900*, Baltimore 1983. Van zijn hand verscheen ook *Theories of Human Evolution - A Century of Debate, 1844-1944*, Baltimore/Londen 1986.
16. G. Elliot Smith, *The Evolution of Man: Essays*, Londen 1924, p. 77.
17. Vgl. R. Corbey, 'Over de menselijkheid van vroege Hominidae', *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte* 77 (1985), p. 65-78.
18. M. Grant, *The Passing of the Great Race, or the Racial basis of European History*, 4de editie, Londen 1921, p. 108.
19. Vgl. E. Leach, *Social Anthropology*, Glasgow 1982, hoofdstuk 3, en A. Blok, 'Primitief en geciviliseerd', *Sociologische Gids* 29 (1982), p. 197-207.
20. K. Thomas, *Man and the Natural World - A History of the Modern Sensibility*, New York 1983, p. 41 e.v.
21. Zie K. George, 'The Civilized West Looks at Primitive Africa: 1400-1800', in A. Montague ed., *The Concept of the Primitive*, New York 1968, p. 175-93.
22. Letterlijk: 'op vier poten'; het gaat om een prentbriefkaart nr. 505 van de firma J. Geiser te Algiers die jarenlang actief was in Noord-Afrika.
23. Vgl. V. Turner, *The Forest of Symbols - Aspects of Ndembu Ritual*, Ithaca/Londen 1967, hoofdstuk 1v. Turner borduurt voort op analyses van de Franse antropoloog Arnold van Gennep.
24. Dit wordt uitgewerkt door M. Douglas in haar invloedrijke studie *Purity and Danger*, Londen 1966.
25. Zie L. Buskens, 'Betwixt & Between: de rituele context van de hond in de klassieke oudheid', in A. Koster, Y. Kuiper en J. Verrips red., *Feest en ritueel in Europa - Antropologische essays*, Amsterdam 1983, p. 293-316.
26. Zie M. Landau, *The Anthropogenic: Paleoanthropological Writing as a Genre of Literature*, diss., Yale University 1981.